

*Doctor Faustus, made into a farce [Електронний ресурс]. – London, 1697. – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/37422/37422-h/37422-h.htm>. 15. Munday A. *John a Kent and John a Cumber [Електронний ресурс] / Munday A. – London, 1851. – P. 1–62. – Режим доступу: <https://archive.org/details/johnakentandjoh00collgoog>. 16. Noel R. *A Modern Faust [Електронний ресурс] / R. Noel. – 1888. – Режим доступу: <https://archive.org/details/modernfaustother00noel>. 17. *Witchcraft discovered and punished [Електронний ресурс] / Tune of Fortune my Foe. – British Library Roxburghe, 1682. – Vol. 2. – P. 531. – Режим доступу: <http://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31034/xml>. 18. *Youths Warning-piece [Електронний ресурс] / Tune of Doctor Faustus. – British Library Roxburghe, 1640. – Vol. 1. – P. 434–435. – Режим доступу: <http://ebba.english.ucsb.edu/ballad/30294/xml>.*****

УДК 168.1+ 81'374.8-022.214

Ігор Дуцяк

Національний університет «Львівська політехніка»

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИХ ВИОЗНАК

© Дуцяк І. З., 2018

Проаналізовано принципи спрощення/ускладнення виознак¹ (дефініцій). Викладено структуру виознак без родових понять, які є доступними для дітей дошкільного віку. Обґрунтовано принципи укладання тлумачного словника для дітей із різним ступенем пізнавального розвитку.

Ключові слова: українська мова, виознака, тлумачний словник, діти дошкільного віку.

The principles of simplification/complication of definitions are analysed. It is proved structure of definitions without the generic terms available to children of preschool age. The principles of creation of the explanatory dictionary for children with different extent of cognitive development are proved.

Keywords: Ukrainian language, definition, explanatory dictionary, preschool children.

Для того щоб пояснити, що позначають тим чи іншим словом, можна діяти двома способами: 1) назвати набір ознак, за наявності яких виозначуваний об'єкт позначають згаданим словом, тобто розкрити зміст узгодженого зі словом поняття (поширена родо-видова виознака є стислим, згорненим називанням набору ознак), або 2) назвати (чи показати) кожен з об'єктів (чи кожен групу об'єктів), які позначають згаданим словом, тобто розкрити обсяг узгодженого з виозначуваним словом поняття. В обох випадках отриманими виознаками досягають мети – однозначно відмежовують позначуване одним словом від позначуваного іншими словами. Тож названі способи виозначування можна назвати коректними. Водночас, є такі види мовленнєвої практики, коли використання згаданих коректних виознак із метою пояснення є неможливим. Ідеться, для прикладу, про початковий період засвоєння змісту загальних понять дітьми. Адже для пояснення за допомогою родо-видових виознак, скажімо, хто такий дельфін, треба послідовно навести пояснення всього ряду загальніших понять: дельфін (рід), дельфінові (родина), зубаті кити (підряд), китоподібні (ряд), китопарнокопитні (надряд), ссавці (клас), хребетні (інфратип), черепні (підтип), хордові (тип), тварини (царство), еукаріоти (домен). Пояснення всіх цих слів заради виозначення слова *дельфін* є і надто складним для дитини, і надто

¹ Термін *виознака*, запропоновано у праці [1], ужито для позначення наслідку дії, позначуваного часто словами *дефініція*, *означення*, *визначення*. Згадані терміни мають вади (*дефініція* – чужомовна запозика, *означення* і *визначення* формою своєю позначають дію, а не її наслідок, оскільки мають суфікс *-енн*) [2].

великий. Іншим аргументом щодо незастосовності родо-видових виознак для періоду опанування змісту загальних понять є той факт, що насамперед дитина засвоює зміст загальних понять найнижчого рівня узагальнення (наприклад, черешні, вишні, яблука, сливи тощо), потім загальні поняття вищого рівня узагальнення (фрукти^{*}) тощо [3, с. 70–71]. У зв'язку з цим, слово *фрукт*, використане в поясненні що таке банан (тобто у родо-видовій виознаці слова *банан*) буде незрозумілим згаданому споживачеві цієї виознаки, тож вона буде неефективною. Це явище виявлене в дійсності – діти дошкільного віку не засвоюють знань за допомогою родо-видових виознак [3, с. 75]. Зважаючи на це, виникає потреба проаналізувати, якими повинні бути виознаки для тих, хто не володіє поняттям загальнішим від виозначуваного. Зазначена проблема стала предметом дослідження, результати якого викладено в цій публікації.

Для з'ясування стану розробки проблеми насамперед розглянемо тлумачні словники для споживачів, які ознайомлюються з виознаками понять першого і наступних рівнів узагальнення (ідеться про вікову категорію 4-6 років). Розглянемо насамперед «Перший тлумачний словник» [4]. У цьому словнику для пояснення використано родо-видові виознаки. Як родові використано слова, значну частину з яких дитина у згаданому віці навряд чи зможе зрозуміти, наприклад, для слів *ветеринар*, *електрик*, *єгер*, *шахтар*, *юрист* – родові поняття *фахівець*; для *артист* – *творча людина*; *швець* – *майстер*; *садівник*, *пасічник* – *працівник*; *штукатур*^{**}, *слюсар* – *робітник* і *фахівець*; *науковець* – *освічена людина*; *журі* – *судді*; *парашутист* – *той, хто*; *аеропорт* – *станція*; *банк*, *бібліотека*, *кав'ярня*^{***} (*кафе*), *клуб* – *установа*; *ательє* – *майстерня*; *майстерня*, *завод* – *підприємство*; *ліцей* – *навчальний заклад*; *житло* – *приміщення*; *арка* – *декоративна споруда*; *колона* – *споруда*; *глобус* – *модель*; *шлунок* – *орган травлення*; *серце* – *центральний орган*. Навряд чи дитина 4–6 річного віку зрозуміє що таке банк із такої виознаки: *банк* – державна або приватна фінансова установа.

У другій книзі одномовних словників серії Чемберз, призначених для дітей різного віку [5] (згадано другу частину, задресовану дітям дошкільного віку) також використано родо-видові виознаки. Однак, виознаки конкретних іменників сформульовано на підставі різних підходів. Виозначаючи частину слів для категоризації виозначуваного об'єкта, використано найзагальнішу назву – займенники *щось*, *хтось*). Таким способом виозначено, для прикладу, слова: *акробат*, *тварина*, *артист*, *астронавт*, *велосипед*, *кошик* тощо. Водночас, у родо-видових виознаках багатьох слів як родові використано поняття вищого рівня узагальнення, наприклад, *ведмедя*, *птаха*, *верблюда*, *кота* виозначено за допомогою родового поняття *тварина*. Тварину виозначено, як таке, що є живим і переміщується (до цього додано, що тваринами є риби, птахи та слони). Під час вибору родового поняття у виознаках автори цього словника чинили виваженіше. Принаймні для назв людей за фахом (*пекар*, *перукар*, *будівельник*, *м'ясник*, *тесляр*, *клоун* та ін.) як родові використано слово *людина* (крім тих випадків, коли родовим поняттям брали займенник). Видовими ознаками автори беруть переважно відчуттєво спостережувані ознаки, наприклад, *банан* виозначено як довгий тонкий плід із товстою жовтою шкірою. Однак у деяких виознаках вони відійшли від цього підходу, скажімо у виознаці слова *сир* повідомлено, що це їжа, виготовлена з молока.

Подібний до наведених раніше підхід щодо формулювання виознак використано також у «Першому словнику», призначеному для 5-річних дітей видавництва Oxford [6]. У цій праці тварин також виозначено як такі, що є живими і переміщуються (живими названо бадьорих, діяльних). У зааналізованому словнику натрапляємо на різні підходи до виозначення співвідпорядкованих понять. Наприклад, слово *стіл* виозначено як окремий предмет меблів, тоді, як у виознаці слова *ліжка* не встановлено зв'язку зі словом *меблі*. Водночас *меблі* виозначено як великі речі подібні на столи й ліжка, які читач потребує в хаті. Не всі поняття в ланцюгах родових понять виозначені. Скажімо у низці виознак як родові поняття використано *річ* (наприклад, у виознаках слів *інструмент*, *обладнання*), водночас виознаки слова *річ* у словнику нема.

---

* садовина – ред.

** тинькар – ред.

*** каварня – ред.

Розгляньмо ще один словник, виознаки в якому оцінюють як найпростіші, найдоступніші – «Collins Cobuild Student's Dictionary» [7]. Поза тим, що цей словник (як і попередні) має багато переваг, зазначмо недоліки, які доцільно було б усунути під час створення нових словників. Поняття вищого рівня узагальнення виозначено не на підставі одного підходу. У словнику можна натрапити на три варіанти виозначення згаданих понять.

1. Перший варіант виозначення загальних понять вищого рівня узагальнення – наведено лише перелік елементів обсягу. Наприклад: *люди* – це чоловіки, жінки, діти; *посуд* – це тарілки, горнятка і блюда; *взуття* – це мешти, черевики, сандалі; *субстанція* – це тверде тіло, порошок або рідина; *велика рогата худоба* – це корови й бики.

2. Другий варіант виозначення загальних понять вищого рівня узагальнення – наведено лише зміст поняття, тобто перелік ознак виозначуваного об'єкта. Наприклад: *птахи* – створіння з пір'ям та крилами (більшість птахів можуть літати); *обладнання* – речі, у яких виникає потреба в окремих діяльностях; *рослина* – жива річ, яка росте в землі, і має стебло, листя і корінь; *їжа* – те, що люди і тварини їдять.

3. Третій варіант виозначення загальних понять вищого рівня узагальнення – наведено й назви елементів обсягу, і зміст поняття у вигляді переліку ознак. Наприклад: *створіння* – жива річ, така як тварина, птах або комаха; *фрукт* – те, що росте (на дереві або на кущі), яке має кісточку або зерня, покрите субстанцією, яку можна їсти: яблука, помаранчі й банани є фруктами; *одяг* – речі, які люди носять: такі, як сорочка, піджак, штани, сукня, і спідня білизна; *овочі* (городина) – рослини така, як капуста, картопля, цибуля, які можна варити і їсти; *меблі* – великі переміщувані об'єкти в приміщенні такі, як столи чи стільці; *транспорт* – машина з двигуном така, як авто чи автобус, якою перевозять людей чи речі з місця на місце.

Унаслідок застосування згаданих трьох способів виозначення виникає два види ланцюгів понять. Перший вид – це ланцюг, завершений загальним поняттям, виозначеним лише переліком. У такому разі виознакою не встановлено зв'язку з поняттями вищого рівня узагальнення, тому формована система понять є неповною. Якщо ми виозначимо поняття *люди*, *посуд*, *взуття*, *велика рогата худоба* тільки через перелік елементів обсягу, то не допомагаємо споживачеві виознак пов'язати ці поняття з загальнішими. Другий вид ланцюга понять (решта два варіанти з наведених раніше) дає змогу пов'язати виозначуване поняття з загальнішим.

Ще одна можливість для різнобіжності – використання замість родового поняття займенника, який дає змогу категоризувати виозначуване (чи воно є об'єктом, чи статичною ознакою, чи процесуальною ознакою). У такому разі виознака містить тільки назву категорії того, що виозначують і перелік ознак.

Усі проаналізовані словники, окрім недостатньої системності й послідовності дотримання певних підходів до виозначення мають той недолік, що в них застосовано родо-видові виознаки, які, як було зазначено раніше, діти дошкільного віку не сприймають.

Спостережуваний різнобій у підходах до виозначення слів, використання родо-видових виознак, які не є ефективними для зазначених раніше споживачів цих виознак, є значною мірою наслідком незадовільного стану теоретичного розроблення цієї пізнавальної проблеми. Про це зазначили, зокрема, також автори Оксфордського видання з практичної лексикографії: «Упродовж століть питання щодо того, що позначають словами і як їх виозначати стимулювали велику пропозицію теоретичних досліджень. Водночас на диво мало написано про відношення між виознаками й потребами та навичками тих, хто буде ці виознаки використовувати» [8, с. 407]. Отже, є потреба пошуку обґрунтування, якою має бути виознака для того чи іншого рівня пізнавального розвитку її споживачів. Зважаючи на це, метою виконаного дослідження є обґрунтування принципів укладання словника виознак для категорії споживачів, які не готові до сприйняття родо-видових виознак.

Суть питання, на яке треба відповісти сформулюймо так: як виозначувати слово, не вживаючи родового поняття? Зважаючи на те, що є два принципово можливі шляхи пояснити, що позначають словом (назвати елементи обсягу поняття, або його зміст), розгляньмо послідовно можливості застосування першого шляху – застосування переліку елементів обсягу для введення загальних понять і другого – ознайомлення адресата з родо-видовою виознакою, позбавленою родового поняття.

Насамперед доцільно зауважити, що поняття першого рівня узагальнення можна вводити остенсивно. Не йдеться про те, що адресант виознаки може показати тільки один предмет. Можна показати не тільки предмет, але й зображення предмета у візуальному словнику. Ба більше, якщо йдеться, скажімо, про *стіл*, то доцільно зобразити столи різні формою, розміром, текстурою, що відтворює різний матеріал. У підсумку зменшує можливість хибних узагальнень (надто вузьких чи надто широких), які адресат такої виознаки повинен робити сам. Водночас, адресант може допомогти адресатові з формуванням ознак, їх можна назвати, принаймні відчуттєво сприймані ознаки (для всіх предметів); подібно можна назвати призначення предметів, якщо їх виготовила людина. Оскільки столи мають порівняно небагато відхилень у відчуттєво сприйраних ознаках, тобто подібність між столами людина легко схоплює, то остенсивне виозначення доволі ефективно для таких пізнавальних завдань. Це стосується й усіх інших конкретних понять (стілець, штани, яблука тощо).

Остенсивне виозначення обсягу поняття є ефективним також і для виозначення загальніших понять, тобто узагальнень другого, третього й вищих рівнів. Однак у такому разі ще більше потрібне додаткове доповнення виозначення через називання обсягу поняття називанням ознак, притаманих тому, що виозначають. Для формулювання пріоритетів щодо того, які саме ознаки доцільно подавати у виознаці, розгляньмо структуру родо-видової виознаки.

У лівій колонці таблиці наведено єрархію родових понять, а у правій – видові ознаки, поєднання яких з однорівневим родовим поняттям дає родові поняття нижчого рівня. Наприклад, поєднання родового поняття *плоский многокутник* з ознакою *наявність чотирьох кутів* дасть у підсумку поняття *чотирикутник*.

Таблиця

Структура родо-видової виознаки

фігура	+ контури фігури розташовані в одній площині
плоска фігура	+ контури фігури містять відрізки, кінці яких послідовно з'єднані між собою, утворюючи довільну кількість кутів довільного розміру
плоский многокутник	+ 4 кути
чотирикутник	+ паралельні протилежні сторони
паралелограм	+ усі кути прямі
прямокутник	+ сторони однакової довжини
квадрат	

Поняття найнижчого рівня (*квадрат*) можна виозначити й поєднанням родового поняття *прямокутник* з ознакою *наявність сторін однакової довжини*, і через називання категорії (*щось*) та повного переліку всіх ознак, які є в правій колонці. У такому разі ми позбуваємось потреби називати родові поняття (які дають змогу згорнути інформацію у виознаці до дуже стислому вигляду). Однак виознака у вигляді повного переліку всіх ознак виявляється дуже громіздкою і важкою для сприйняття навіть дорослим, не кажучи про дитину. У такому разі, щоб спростити виознаку (не використовуючи назв родових понять) треба зменшити кількість ознак у виознаці до мінімуму. Таке спрощення даватиме можливість для хибних узагальнень. Однак поєднання знань про ознаки зі знанням елементів обсягу (що уможливить самостійне узагальнювання, тобто спонукає шукати спільні ознаки для перерахованого загалу об'єктів), створить можливість сформувати у своїй свідомості виозначуване поняття.

Якщо побудова спрощеної виознаки полягає в називанні лише частини ознак, то виникає декілька питань: скільки ознак доцільно назвати, які саме, чи з верхньої частини правої колонки наведеного прикладу, чи з нижньої? Загальні міркування є такими.

1. Якщо ми візьмемо для називання квадрата ознаку з верхньої частини їхньої єрархії, (тобто скажемо, що квадрат – це плоска фігура), то отримаємо надто великий обсяг об'єктів, які насправді

не є квадратами, бо сюди входять і овал, і трикутник, й інші фігури. Отже, доцільно брати ознаки з нижньої частини ієрархії.

2. Якщо візьмемо ознаку, розташовану в ієрархії найнижче, то також отримаємо можливість для хибного узагальнення, бо сторони однакової довжини можуть бути й у трикутника, й у п'ятикутника, і в шестикутника тощо. Однак істотно зменшити ступінь хибного узагальнення можна, назвавши більше однієї ознаки (що більше назвемо ознак, то менша можливість для хибного узагальнення). Візьмімо, для прикладу виознаку квадрата, яка міститиме назви двох ознак і категорію, тобто квадрат – це щось, що має сторони однакової довжини й усі прямі кути. Тут також буде можливість для хибного узагальнення, однак істотно менша. Скажімо дві згадані ознаки мають і плоскі фігури, зображені на рис. 1 (а, б, в) й об'ємна фігура, зображена на рис 2. Подібних фігур можна зобразити безмежну кількість, однак, оскільки виознаку квадрата під час навчання можна (і доцільно) супроводжувати його зображенням, то це зменшує можливість хибних узагальнень.

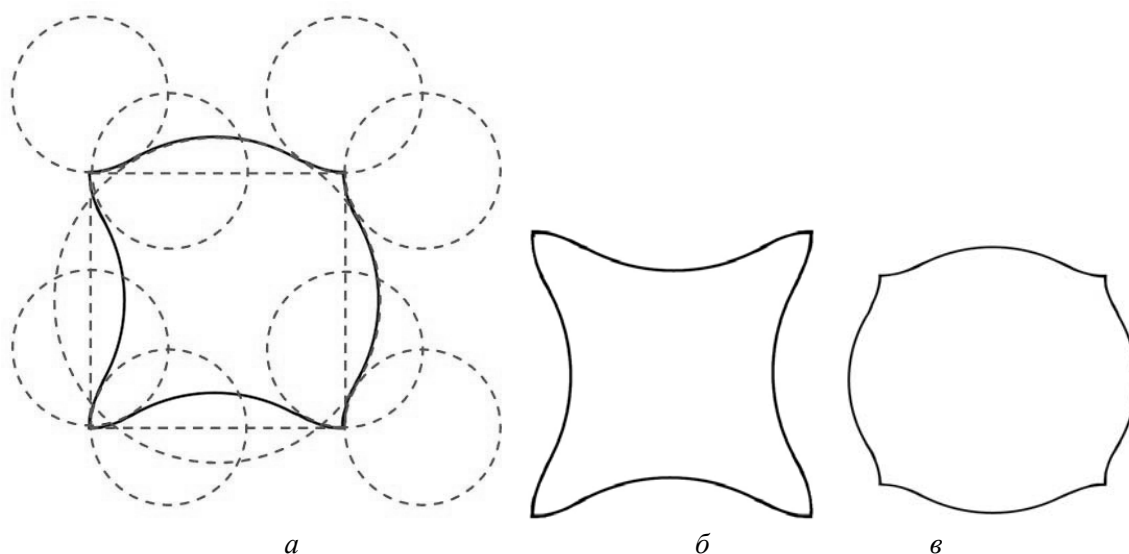

Рис. 1. Плоскі фігури, які мають сторони однакової довжини і прямі кути (у точці з'єднання суміжних сторін дотичні до кривих розташовані під прямим кутом)

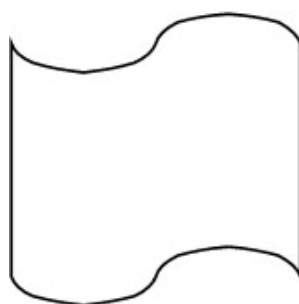

Рис. 2. Фігура з прямими кутами і сторонами однакової довжини, яка не є плоскою

Загальні принципи побудови словника узагальнювальних виознак сформулюємо в такому вигляді:

1. Тлумачний словник має бути укладено у формі серії книг для різних вікових категорій (ідеться не про те, що дошкільнята повинні читати ці книжки – ці книжки призначені для батьків, нянь, працівників дошкільних установ) з поступовим збільшенням кількості слів і переходом від найспрощеніших виознак до складніших.

2. Кожна книга серії словників має бути із двох частин: 1) уведення загальних понять вищого порядку за допомогою узагальнювальних виознак і 2) використання пояснених у першій частині загальних понять вищого порядку як родових у родо-видових виознаках.

Розгляньмо приклад – у першій частині має бути пояснено, що таке птах. Скажімо: *Птах – хтось, хто має крила, пір'я і може літати. До птахів належать синиця, сорока, грак, голуб* (треба

називати тих птахів, які найчастіше бачить дитина; у різних регіонах України, у містах і селах будуть різні набори найпоширеніших птахів). У першій частині має бути пояснено також згадані у виознаці птахи – *синиця, сорока, грак, голуб* (не за допомогою родо-видової виозаки, а називанням переліку ознак). Приклад: *голуб* – хтось, хто має крила, пір'я й може літати, ходить дрібними кроками, киваючи в такт головою, поширений у містах. Отже, усі вміщені в першій частині книги виознаки, мають бути не родо-видовими, а категоризацію треба встановлювати займенником *хтось, щось*. У другій частині словника для пояснювання інших птахів має бути використано родо-видові виознаки з родовим поняттям *птах*, наприклад: *лебідь* – *птах, який зазвичай плаває на воді, великий, має довгу гарно вигнуту шию і переважно біле пір'я*.

3. Обидві частини книги вищого ступеня мають містити всі ті слова, які були вміщено у книзі нижчого рівня, а також нові слова. Нові слова – це не тільки назви нових об'єктів, та узагальнення щораз вищого рівня, але й проміжні узагальнення. Наприклад, якщо початково введено поняття першого рівня узагальнення *заєць*, потім введено загальніше поняття *тварина*, відом якого є *заєць*, то у книзі чергового рівня мають бути не тільки ще вищі узагальнення (скажімо, *щось живе*), але й узагальнення, які є проміжними між поняттями *заєць* і *тварина* (*гризун, ссавець*).

4. Спрощення виознак мало б полягати в уміщенні в них частини (тобто не всіх) ознак, а не в інших спотвореннях інформаційного образу пояснюваного об'єкта. Наприклад, в одинадцятитомовому словнику української мови тварину відмежовано не тільки від рослин, але й від людей, що суперечить підручнику з біології (у такому разі людині відмовлено в тих ознаках, які мають тварини – здатності самостійно переміщуватися, відновлюватися споживанням інших живих форм).

На підставі виконаного дослідження розроблено принципи ускладнення/спрощення виознак і принципи укладання серії тлумачних словників для різного віку дітей, відповідно до ступеня їхнього пізнавального розвитку. До головних способів спрощення виознак належать: 1) інформування тільки про обсяг поняття; 2) інформування про елементи обсягу поняття та про мінімальний набір ознак виозначуваного об'єкта. До головних принципів укладання словника належить розмежування початкового формування загального поняття вищого рівня на підставі опанування обсягу поняття та мінімального набору ознак із його змісту, та дальше вживання цього поняття як родового в родо-видових виознаках менш загальних понять.

1. Пшенична Л. Визначення чи означення (який має бути український відповідник термінові дефініція) / Людмила Пшенична, Виталь Моргунок // Вісник Держ. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2000. – № 402. – С. 45–46. 2. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять : ДСТУ 3966-2000. – К. : Держстандарт України, 2000. – 32 с. – (Національний стандарт України). 3. Markman E. M. Categorization and Naming in Children: Problems of Induction / Ellen M. Markman. – London: MIT Press, 1991. – 250 p. 4. Ожимова С. М. Перший тлумачний словник у малюнках 4–6 років / С. М. Ожимова. – Харків : Ранок, 2014. – 64 с. 5. Chambers Young Set Dictionary. Two // A. L. Brown, Downing J., Sceats J. New Delhi : Allied Publishers, 2005. – 182 p. 6. Goldsmith E. Oxford first dictionary / Evelin Goldsmith. – New York : Oxford University Press, 2002. – 128 p. 7. COBUILD Student's English Dictionary. Harper Collins Publishers 1990. 8. Atkins S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography / B. T. Sue Atkins, Michael Rundell. – New York : Oxford University Press Inc., 2008. – 540 p.